

Щодо взаємності у зустрічних зобов'язаннях

Ж. В. Завальна ¹

Опубліковано	Секція	УДК
30.04.2024	Право	347.42

DOI: <https://doi.org/10.5281/zenodo.11477601>

Ліцензовано за умовами Creative Commons BY 4.0 International license

Анотація. В даній статті розглядається проблема правового регулювання зустрічних зобов'язань в двосторонніх договорах. В статті розглядаються такі ознаки зустрічних зобов'язань як: двосторонність, послідовність та обумовленість. Вказується, що зустрічність є обов'язковою ознакою в двосторонніх договірних зобов'язаннях, але в окремих односторонніх договорах також можуть мати місце зустрічні зобов'язання майнового чи немайнового характеру. Наявність зустрічних зобов'язань в односторонніх договорах зумовлена існуванням зустрічних інтересів сторін, які можуть бути задоволені тільки за рахунок виконання умов договору кожною із сторін.

Послідовність зобов'язання показує його зустрічність в темпоральному та формальному аспекті виконання положень змісту договору, які складаються із активних чи пасивних поведінкових актів зустрічно направлених на досягнення результату договору. Зустрічні поведінкові акти це такі акти, які почергово виконують сторонами договору у відповідь на відповідний акт іншої сторони та втілюються в юридичних обов'язках зазначених в положеннях договору. В послідовності зустрічних зобов'язань слід відрізняти умови зустрічного виконання та обставини зустрічного виконання.

Обумовленість є однією із основних ознак зустрічних зобов'язань, яка є присутньою як оплатних так, і в безоплатних договорах. Взаємними також є договори, в яких одна із сторін надає незначну чи символічну оплату. Це означає, що взаємність в договорі досягається не за рахунок обміну матеріальними вартостями товарів чи послуг, а за рахунок отримання/підвищення репутаційного чи іншого соціального ефекту.

Ключові слова: правочин, договір, договірне зобов'язання, зустрічні зобов'язання, зустрічний інтерес, зустрічне виконання, зустрічні обов'язки, оплатність, взаємність, послідовність.

Regarding reciprocity in counter-obligations

Annotation. This article examines the problem of legal regulation of counter-obligations in bilateral contracts. The article considers such signs of counter-obligations as: bilaterality, consistency and conditionality. It is indicated that counterfactuality is a mandatory feature in bilateral contractual obligations, but in some unilateral contracts counterfactual obligations of a property or non-property nature may also occur. The presence of counter-obligations in

¹ доктор юридичних наук, професор, професор кафедри цивільно-правових дисциплін, Харківський національний університет імені В.Н. Каразіна, Україна; ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-6511-2482>

unilateral contracts is due to the existence of counter-interests of the parties, which can be satisfied only by fulfilling the terms of the contract by each of the parties.

The sequence of the obligation shows its occurrence in the temporal and formal aspects of the fulfillment of the provisions of the content of the contract, which consist of active or passive behavioral acts aimed at achieving the result of the contract. Reciprocal behavioral acts are such acts that are alternately performed by the parties to the contract in response to the corresponding act of the other party and are embodied in the legal obligations specified in the provisions of the contract. In the sequence of counter-obligations, the conditions of counter-performance and the circumstances of counter-performance should be distinguished.

Conditionality is one of the main features of counter-obligations, which is present in both paid and unpaid contracts. Contracts in which one of the parties provides a small or symbolic payment are also reciprocal. This means that reciprocity in the contract is not achieved through the exchange of material values of goods or services, but through the acquisition/increase of reputational or other social effect.

Keywords: deed, contract, contractual obligation, counter obligations, counter interest, counter performance, counter obligations, payment, reciprocity, sequence.

Вступ

Постановка проблеми. В модерновій парадигмі цивільного права України договірні зобов'язання займають одне із чільних місць. Однією із основних причин такого стану в праві і в суспільстві є формування договірними зобов'язаннями безконфліктного взаємовигідного правового простору де основною метою суб'єктів є задоволення своїх інтересів. Варто наголосити, що питання пов'язані із природою зустрічних договірних зобов'язань, зокрема щодо їх взаємності, послідовності, оплатності в межах договірних зобов'язань є менш дослідженими ніж інші ознаки договірних зобов'язань загалом. Дослідження окремих ознак зустрічних зобов'язань в договірних приватних відносинах дає можливість формування більш досконалого правового регулювання механізму припинення зустрічних договірних зобов'язань шляхом зарахування однорідних вимог.

Дослідженість проблематики в науковій літературі. Проблема правового регулювання зустрічних зобов'язань в іноземній науковій літературі має доволі давню історію і не втрачає актуальності і на сьогодні. В свій час Ернст Фер, Саймон Гехтер і Георг Кірхштайгер розглядали взаємність як засіб забезпечення виконання контрактів з точки зору поведінкової економіки [1]. На сьогодні, Ендрю Хадченсон розглядає зустрічні зобов'язання в приватно-правових договорах виходячи із ідеї Арістотеля справедливої комунікативності [3]. Тьякі Науде обоворює зустрічність договірних зобов'язань із точки зору способів захисту в триваючих договірних відносинах [4].

Вітчизняними науковцями, які досліджують тематику зустрічних зобов'язань є: Т. В. Боднар, В.В. Надьон, А.А. Цибань та інші. Т. В. Боднар говорить про особливості зустрічного зобов'язання, яке вбачається у тому, що в цих договірних зобов'язаннях кожна із сторін договору є водночас і кредитором, і боржником [5, с. 42]. В. В. Надьон у своїх працях обговорює порядок та послідовність виконання обов'язків у двосторонніх договірних зобов'язаннях [6, с. 36]. А. А. Цибань у своїх працях досліджує особливості та ознаки зустрічних обов'язків в договірних зобов'язаннях в двосторонніх договорах [9, с. 58].

Метою даної статті є підвищення ефективності правового регулювання приватно-правових договорів в зустрічних зобов'язаннях. Відповідно, *завданням* є дослідження юридичної доктрини та діючого законодавства на предмет співвідношення в зустрічних зобов'язаннях таких понять як послідовність, обумовленість, оплатність.

Результати

У класичній науковій літературі із питань зобов'язального права розглядається проблема зустрічних зобов'язань у двосторонніх договорах. Зазвичай зустрічність в договірних зобов'язаннях ототожнюють із взаємністю (взаємопов'язаністю, взаємообумовленістю) та розрізняють її на стадіях виникнення зобов'язання та його виконання. Для виникнення зустрічних зобов'язань необхідна наявність двох зобов'язань, кожне із яких взаємно є підставою виникнення іншого. Інший прояв зустрічного зобов'язання, зосереджений у тому, що кожне із зобов'язань не можна здійснювати не враховуючи змісту, умов та порядку виконання зустрічного зобов'язання, хоча кожне із них є самостійним. Розуміння категорії зустрічності запропонував Верховний Суд у постанові КАС ВС 29 грудня 2021 року у справі № 826/17678/15 [7]. На думку Верховного Суду, зустрічність вимог передбачає одночасну участь сторін у двох зобов'язаннях, де кредитор за одним зобов'язанням є боржником в іншому. Тобто, сторони одночасно беруть участь у двох зобов'язаннях, і при цьому кредитор за одним зобов'язанням є боржником за іншим, і навпаки. Різність підстав виникнення вимог, щодо яких заявляється про зарахування, не означає, що вони не є зустрічними. Зустрічність зобов'язань, в Цивільному кодексі України виражена через сукупність декількох ознак таких як: двосторонність (ч. 1 ст. 538 ЦК України), послідовність (ч. 2 ст. 538 ЦК України), обумовленість (ч. 1 ст. 538 ЦК України) [10]. Пропонуємо дослідити співвідношення названих понять в сутності та ознаках зустрічного зобов'язання.

Двосторонність. Р. Фйорі, Лабен ототожнювали двостороннє зобов'язання договором (контрактом) [2]. В зустрічних зобов'язаннях двосторонність означає, що в наявних зобов'язаннях одна сторона кредитор за одним зобов'язанням є боржником за іншим, а боржник за першим зобов'язанням є кредитором за другим. Це означає, що сторони мають право виставити одна до одної вимоги, які виникли із зобов'язань, в одному з яких одна сторона виступає на активній стороні, а інша – на пасивній, і навпаки. Але існують випадки, коли при наявності двох сторін та дійсних зобов'язань, останні не пов'язуються зустрічністю, оскільки може бути передбачене виконання одного із зобов'язань на користь третьої особи, яка не є кредитором. Не дивлячись на це такі договори визнаються діючими, оскільки в такому договорі досягається мета (кауза) у вигляді задоволення інтересу кредитора. Тому зустрічне зобов'язання завжди є двостороннім.

У виключних випадках, односторонні договори, які не передбачають взаємності, можуть також передбачати зустрічні зобов'язання, які не ґрунтуються на взаємності. Вони є зустрічними, оскільки мають другу ознаку вказану законодавцем в ст. 538 ЦК України – обумовленість [10]. Тобто вони є обумовленими в тому сенсі, що їх виконання зумовлює виконання іншою стороною своїх зобов'язань. У цьому сенсі зустрічність в односторонніх договорах розуміється як зацікавленість однієї сторони у виконанні певних зобов'язань іншою стороною. Наявність зустрічних зобов'язань в односторонніх договорах зумовлена наявністю суперечливих інтересів сторін, які можуть бути задоволені тільки за рахунок дотримання умов договору кожною із сторін.

Послідовність зазначається в науковій літературі як ще одна ознака зустрічних зобов'язань. Потрібно погодитись із В. В. Надьон, яка справедливо вказує на існування загального правила, за яким сторони мають виконувати свої обов'язки одночасно. Але, авторка вказує, що потрібно звернути увагу не на одночасність, а на послідовність дій сторін зобов'язання при його виконанні, оскільки відсутність попереднього виконання умов договору впливає на подальше виконання обов'язків стороною, яка чекає на їх виконання. В разі відсутності виконання обов'язків однією стороною свої обов'язки вона може не виконувати або затримати їх виконання [6, с. 186].

З цього випливає, що сторона договору не може вимагати виконання обов'язку від іншої сторони, доки вона сама не виконала свій обов'язок. Тобто, сторона договору, яка здійснила виконання свого зобов'язання, має право вимагати належного виконання від іншої сторони. Для нормального, невинного просування сторін до отримання результату має бути встановлена послідовність виконання положень договору, що встановлені самими сторонами або випливають з природи договору. Послідовність виконання має відображати порядок та строки виконання кожною із сторін своєї діяльності (активних чи пасивних поведінкових актів направлених на досягнення результату договору). Згадані поведінкові акти втілюються в юридичні обов'язки із своїм обсягом та строком початку та припинення їх здійснення.

Важко погодитись із положенням, де автор не вважає зустрічним обов'язком, наприклад обов'язок довірителя надати повіреному кошти та засоби для виконання договору доручення, обґрунтовуючи це тим, що надання коштів є лише передумовою до виконання договору, оскільки такі обов'язки «...мають організаційний характер, а їх виконання забезпечує можливість виконати основні обов'язки за вказаними договорами» [8]. По-перше не зрозуміло, яким чином автор розділяє основні та неосновні обов'язки, оскільки за невиконання і перших, і за других настає відповідальність. А, по-друге, за своїм змістом більшість обов'язків в договорах є активними поведінковими актами організаційного характеру, оскільки направлені на передання/отримання майна, речей коштів, виконання певних дій в часі і просторі чи навпаки утримання від таких тощо. І тільки окремі пункти договору містять обов'язки суто юридичного/правового характеру як то: зареєструвати право, майно тощо; передати право власності чи інше майнове право; передати немайнове право; посвідчити перехід права чи виконання обов'язків тощо. Тому, виходячи із зазначеного не має підстав поділяти обов'язки на основні та неосновні тільки тому, що одні є організаційними, а інші не є такими.

Крім того, необхідно відділяти положення 1) умов договору та 2) обставин його виконання. Перші за своєю сутністю є вольовими актами поведінки (активні чи пасивні), які під дією договору чи закону перетворюються на юридичні обов'язки, а при їх невиконанні примусити сторони до їх виконання. Такі обов'язки можуть і, зазвичай, є зустрічними обов'язками. Другі – за своєю природою є подіями чи іншими невольовими актами, які не можуть бути виконані примусово. Так, до настання такої обставини зобов'язання можливість подальшого виконання зобов'язання, перебуває у «замороженому» стані. Можна говорити, що сторона-кредитор знаходиться в стані правомірного очікування, а з настанням відкладальної обставини у кредитора з'являється право реалізувати це очікування виставивши відповідну вимогу щодо виконання певної умови. У спеціальній літературі говорять про договори із умовою, під якою розуміють таке співвідношення відповідних зобов'язань, яке дозволяє суб'єкту зустрічного виконання не виконувати їх (або припинити зустрічне виконання) до моменту отримання цим суб'єктом положення, що становить зміст зустрічного виконання. Умовність договору не можна ототожнювати із обумовленістю.

Обумовленість за ч. 1 ст. 538 Цивільного кодексу України називається головною ознакою зустрічного зобов'язання та виконання другою стороною свого обов'язку [10]. Так само ч. 2 названої статті встановлюється призупція одночасності зустрічного зобов'язання. Так, законодавець об'єднує в зустрічних зобов'язаннях темпоральний та сутнісний підхід. Зобов'язання виникає, коли одночасно виникає зустрічне зобов'язання контрагента за договором. Зустрічні договірні зобов'язання виникають одночасно і є обумовленими тим, що і у першій і у другій сторони виникають зустрічні зобов'язання, тому нерідко ще про дану ознаку говорять як про взаємозалежність. Така взаємозалежність зобов'язань зумовлена наявністю суперечливих інтересів сторін,

реалізація яких тягне за собою виконання всього договору і на цій підставі припинення договірної зобов'язання. Нерідко зустрічність і обумовленість пов'язують із оплатністю договору.

Оплатність договору за загальною логікою має означати, що одним із обов'язків сторони в договорі є оплата надається взамін наданих товарів, робіт чи послуг. Виникає питання, навіщо стороні договір в якому вона не обмінює товари, роботи чи послуги на грошовий чи інший товарний еквівалент? Той факт, що договір не є обміном і в ньому немає зустрічного майнового надання це не означає, що немає взаємності. Насправді оплатність договору несумісна з ідеєю взаємності, оскільки наявність взаємних зобов'язань може бути присутнім і в договорах безоплатного характеру.

Взаємними також є договори, в яких одна із сторін надає незначну чи символічну оплату. Це означає, що взаємність в договорі досягається не за рахунок обміну матеріальними вартостями товарів чи послуг, а за рахунок отримання/підвищення репутаційного чи іншого соціального ефекту.

Також ідею несумісності оплатності та взаємності підтверджує договір, в якому існує зобов'язання не створювати конкуренцію. У такому договорі немає буквального обміну правом власності, але все ж взаємність є невід'ємною його ознакою. Лише одна сторона має грошовий інтерес: сторона, яка отримує грошову компенсацію оскільки утримується від конкурентних дій. Але ми також можемо уявити таке положення про неконкурування, де обидві сторони зобов'язуються не конкурувати одна з одною. За загальним правилом, такий договір не матиме матеріально-правового змісту. Однак, оскільки ці зобов'язання щодо неконкурування взаємопов'язані, цю угоду можна вважати строго синалагматичною: кожна сторона бере на себе зобов'язання щодо неконкурування саме тому, що інша сторона також уклала подібне зобов'язання.

Висновки

Зустрічними є договірні зобов'язання в двосторонніх договорах, які пов'язані функціонально, вони є взаємообумовленими (взаємними) із дотриманням порядку послідовного виконання. Зустрічність виражається не обов'язково в грошовій оплаті, але може бути і майнова форма оплати. Адекватність та обсяги мають визначається стороною, яка погоджується на прийняття оплати саме в тих формі, кількості, якості, які є цінним для певної конкретної сторони в договорі. Дані висновки є проміжними для вирішення даної проблематики, і вимагають подальшого дослідження даного питання.

Список використаних джерел

1. Fehr E., Gächter S., Kirchsteiger G. Reciprocity as a Contract Enforcement Device: Experimental Evidence. *Econometrica*. Vol. 65, No. 4 (Jul., 1997), pp. 833-860. <https://www.jstor.org/stable/2171941>
2. Fiori R. In *Obligations in Roman law. Past, present and the future, The Roman conception of contract*. Ed. by Thomas A. J. McGinn. Michigan: The University of Michigan Press, 2012. P. 40-75
3. Hutchison A. Reciprocity in Contract Law. *Stell Lr*, 2013. P. 1-28. <https://open.uct.ac.za/server/api/core/bitstreams/f049d7a6-7a36-43ce-9de0-f50ddc4cb0a0/content>
4. Naude T. The Principle of Reciprocity in Continuous Contracts like Lease: What Is and Should Be the Role of the Exceptio Non Adimpleti Contractus (Defence of the Unfulfilled Contract)? *Stellenbosch L. Rev.* 323 (2016). <https://heinonline.org/HOL/LandingPage?handle=hein.journals/stelblr27&div=24&id=&page>

5. Боднар Т. В. Договірні зобов'язання як категорія цивільного права. Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Юридичні науки. 2004. Вип. 60-62. С. 73-75.
6. Надьон В. В. Суб'єктивний обов'язок як елемент змісту цивільних правовідносин. Харків: Право, 2017. 392 с.
7. Постанова Касаційного адміністративного суду у складі Верховного Суду від 29 грудня 2021 р., судова справа № 826/17678/15. URL: https://biz.ligazakon.net/news/208720_verkhovniy-sud-vislovivsya-shchodo-zarakhuvannya-odnordnikh-zustrchnikh-vimog
8. Скрипник В. Походження категорії зустрічності у цивільному праві. Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. Серія «Право», 2023. (35). С. 124-132. <https://doi.org/10.26565/2075-1834-2023-35-13>
9. Цибань, А. А. Суб'єктивний цивільний обов'язок як елемент зобов'язального правовідношення : дис. на здобуття наук. ступеня канд. юр. наук : 12.00.03. Харків, 2018, 226 с.
10. Цивільний кодекс України: Кодекс України від 16.01.2003, № 435-IV. URL : <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/435-15/paran3014#n3014>